

LEITZARAN ETA LEITZA

1921 urtean Evaristo Bozas Urrutia'k argitara eman zuen kronika bat, Rodolfo bere semeak euskaraz jarria, beronen artikuluxka batekin, hitz-aurreko gisa.

Madrid'en 1964'ko Uztailean.

Madrid'eko ABC egunkarian, Diego Quiroga Losada Santa. María del Villar'ko markes jaunak idatzitako artikulua bat irakurri dut, joan den maiatzaren 21'ekoa: "El valle de Leizarán y su río" titulua eman dio, Nafarro-Guipuzkoa'ko lurralde hori gaitzat hartuta. Haren irakurtzeak, eta textuari argi ematen dioten photo-irudi ikusgarriek, hamaika oroitzapen gozo ekharri dizkidate burura, nere oroimenaren zirritu ezkutuenetan erdi lo, erdi ezabaturik nituen iduri zoragarriak berpiztuaz, nere haurtzaroko pasadizu eta ibilaldi zoriontsu, pozkor eta ahaztu-ezinak berriz ere iratzarriaz. Leitzaran! Plazaolako burdin-bide bihurtunetsu ta aldapatsua! Mendarte basati latz haren zolan barruna doan ur apartsu, garbi eta garden hura Oria ibai nausiruntz zuzentzen da, edo obeki esateko, okertzen da, ertzetako kolore-ugaritasuna axaleko ixpilluan artu eta begi-ninietaraino egotziaz; txokoderrez non-nahi hornitua, harkaitzez jositako basoek mugatua, zubi zaharrez noizpeinka zeiharkatua, amurraingoxoz aberastua; hune-lako tokitan, zabal, ur-gaitz, sakon, ixil eta bare; haruntzagokoetan ur-xirripa, medar, jauzkalari eta kantari, agiriko harri borobillek harpaus errexak tajututzen dizkiotela... nohizean behin urez haraindiko hegian, trenaren parean, basa-erlategi bat; edo argi-ola bateko tutu lodi luze beltza, goiko tontoretik beheraino amilduaz, trenaren beraren gainetik ere batzutan pasatzen delarik, gizonaren ausartasuna eta ahal-izatea erakutsi nahi ba-ligu bezala...

Eta, horra hor Olloki. Hara orduko, ilhun-nabarraren lehenengo itzalak inguruan ditugu, eta hori, Donostiatik egun argiz abiatuak izanagatik ere. Zortzietan eta ilhuntsu, uda-bete miñean! Gaur egunean ezta holakorik gertatzen, bederatziaik jo artean argitsu egoten

laita. Klima aldatu ote?... Klima ez, nik uste (agure geihenek baietz uste izan arren); baina aldi hartan etzuten ordularia aurreratzen, gaur egiten den bezala, eta zortziak zortzi, amabiak, amabi izaten ziran, Eguzki jaunarekin ados ibili oi ginan-eta. Argia aienatu, bazter heieri bizitza ta alaitasuna ematen zien argia itzaltzen zenean, astun eta aspergarri xamar egiten zitzaigun bidaia, haurrai behintzat. Santa Maria del Villar'en markesak zuzen dion bezala, abiatzerakoan gure esku-musuak zuri, bideerdirakoan beltz, ikazkinak antzo. Eta orduan, Leitzarari ibaia eta harana ilhupetan emeki-emeki murgiltzen zirenez batean handiago egiten zitzaidan nere helburura irixteko grina ta gutizia; ibaiaz gora, Plazaola iragaina erdietsi behar nuen elburu ta xedea: Leitza! Atsegina zen: han behean, itsasaldeko hiri buruan gelditzen ziren ikastaldiko nekeak eta buruaustek, mai-xuen erriertak eta larderiak; hor goian, mendi irrietsuen arteko zabal-gune hartan, hirixka polita, udarako egoitza ikusgarria, agindu ta irabazitako saria, jolas leku pozgarria, nere bataioherri maitagarria... Leitza!

Bainan, geldi bitez nere orhoit-egoak; eztut nik luma hartu neroren gomuta zahar hauk paperera ekartzeko asmoaz, bestela iduri ballezake ere. Ez nintzake gainera, hortarako gai izango. Ez naiz olerkari, ez hitz-neurtuetan ezta hitz-arruntetan ere. Ume-zaroko amets-irudiak hitzetan mamitzeko, olerkariaren esku trebea behar da; ni ez naiz gauza, nere barruko poesi igeskor eta itxurabakoa itzultzeko. Beude orhoitzapen horiek, beraz, orai dauden lekuan, eta goazen harira.

Gauza bat ekharri dit gogora Quiroga jaunaren idazlanak (eta hau duzu neroren lantxo hunen muina): nere aita zenak argitara emandako kronika bat, makina bat urthe dala (1921 urthean hain zuzen, eta Donostia'ko egunkari batean). ABC'ko idazleak hartutako gai bera hartzen zuen harek ere. Markesaren gaia, Leitzarari da, Leitza hiria bidenabar aiphatzen duela; nere aitarena osteria, Leitza berbera, hiria eta hiritarrak; Plazaola'ko burdin-bidea zeharka ikutuaz. Irakurleak ikusiko duenez, hunen urren doan kronika horrek hiriaren bizimoduak eta gobernu-moldeak ditu ardatz; bizi-modu horien ethorkizuna eta aldakizunak kronik-egilleak iragarten dituelarik, ordea, ardatz hori Leitzarari barruna iragaiten da, Leitzarari baitzen, haren ustez, molde berri horien sarbidea burnibidearen bitartez.

Badirudi —axaletik begiratuta behintzat— Quiroga'ren artikulua nere aitarena baino lehenagokoa dela; turismoaz mintzatzen denean batez ere. Nere aitak kronika hura idatzi zuenean. Plazaola'koa (burdinbidea erran nahi dut) egin-berria zen eta, harekin batean, Leitzarari sarrera idekia zegoen turismoarentzat. Hunentzako erraztasunak eskatzen zituen berak, ez gobernuari, leitzarari baino. Orai, egun

heietarik berrogei ta hiru urthe igarota, gauza bera eskatzen du Santa Maria del Villar'en markesak. Ikus: "Beharrekoa da —dio— toki ba-koitzera hunek behar duen eta hura eramatea: hideak, erregebideak, egoitzak, osasunbidea, ura, elektr-indarra eta mota guzitako komuni-kazioneak". Leitzan ba-zen orotarik egun heietan ere, turismoa era-giteko; leitzarrek gogoa falta ordea!

Eta orai Plazaolakoa ere falta dute. Suntsitu da, bethikotz men-turaz, burdin-bide bihurgunetsua; eta ez omen dute bertze auto-biderik egin hunen hil-ohetik. Nik eztakit zenbat eta nolako ondorengo ekharri othe dizkion Leitzari trenaren jasoteak, ezpaitakit hango berri-berri-rik. Dena dela, aitaren kronika burura ethorri zait eta berriro argi-taratzea egoki litekela iduritu. Oraingo huntan, ordea, euskaraz, eus-kaldunen artean bidezko den bezala.

Euskaldunen artean esan dudan ezkerro, euskalduntasuna ere aipha dezagun. Suntsitu othe da bera ere burdin-bidearen antzera, leitzarren bihotzetan? edo-ta ahuldu ta epeldu? Ba-dakit euskarari eusten diotela egun ere, hori bai; baina... Plazaola'ko trenea ere ibiltzen zen egunoro, txiliki-txalaka, ahal-zuen moduan atzeneko urtheetan urrungo esta-ziora heldu ahal izango othe zen, edo helduz gero bertatik abiatu ahal izango othe zen, edo tunelen bateko ilhunpetan konorte gaberik gel-ditu behar izango othe zuen... jakin gabe, Damokles'en ezpata bethi gainean zuela... eta halako batean itzali ziren haren khemen aphurrak eta amaitu zen bethirako haren arnas neketsua...

Eztakit; Baina zerbait entzunik nago, leitzarren —edo horien buruzagiren batzuen— euskalduntasuna dala ta ezkala; euskararen kalterako bando ezin-sinhetsi bat edo... Egia izanen da nunbait; nik ordea, ezin sinhetsi dut leitzarrek gure hizkuntza zaharra salatu de-zaketenik. Baina nork daki? Baliteke, turismoari zioten lehengo bildur hura funtsezkoa izan zedin, arrazoiezkkoa; hiritarrek gorde nahi zituz-ten pakea ta lasaitasuna galtzeko bildurraz gainez, euren izpiritua ta izaera, euren mintzaera eta euskalduntasuna ere galtzeko bildurra; ustez-eta, atzerriko jendeak ekharri lezaken giro berria, nortasun haren etsaia dela. Denik ere, euskaldun izpiritu zahar jatorra eta au-rrerapenak elkarren etsai eztirala uste dut eta uste izanen dut nik. Betoz aurrerapenak, betor gaurkotasuna, gure izpiritua axalean ez-baina barru-barrunean irmo ta zindoa baldin bada, eztugu bildurrik izan behar. Eta dena delakoan, ez dezagun turismoa hobendun egin...

Nere aldetik, aita zenaren kronikaren itzuli hau euskararen one-rako egin nahi izan dut. Eta gurasoen oroimenerako. Eta leitzarren atseginerako (bera irakurriko duen leitzarrik baldin bada...) Aitak ere, nik bezala maite zuen Leitza, miresten zuen eta goresten hiri hunen izpiritu "komunista" delakoa. Nork-nahi antzemango du zer esan nahi

zuen hitz horrekin, eta eztu, horren irakurtzean, espantu handirik egingo. Egia garbiro esan, haren lehengo iritzia aldatu behar izandu zuen pixka bat hiria obetoxe ezagutu zuenean; baina —hau ere esan beharra da— laister aski konturatu zen, aldi hartako gizonak zirala harako izpituaren aldatzaile makhurrak, eta makhurtasun hau, gudu zorigaiztoko baten ondorioa zela, gure lege zaharren galtzeak, eta politika-ta gobernu-molde berriek sorturiko mentalitate arrotz baten fruitu ustela.

Kronika hunen-ondorik, lau-bost kronika gehiago izkiriatu zituen, fruitu horren zenbait ale itsusi argitara atherarik. Nik ordea, hondar kronika hauk Hemerotekako aphaletan lozorroan utzita, lehengo hau baizik ez tut euskaratu nahi izan.

RODOLPHO BOZAS-URRUTIA.

Madrid'en 1964

P. S.—Lerro hauk egin ondoren, Leitza'ren izena entzuten asia naiz, maiztxo, radiotikan, industri-sorkari batek airetara egotzia. Eta sorkari hori Leitza bertan sortua omen da. Mundua Leitza sartzen ote dan ezpadakit ere, Leitza mundura agertu nahiz dabillega, hori bai.

LEITZA

1921 urtean Evaristo Bozas Urrutiak idatzi ta argitaratua

1964 Errolba Bozas-Urrutiak euskeraz ipiñia

Naparroako errixka da Leitza, mendi garai emankorrez inguratua. Euskal-Naparroako beste zenbait erri bezala illunpean bazterturik bizi izandu da luzaroan, Iruñe'ra, Tolosa'ra ta Goizueta'rako bideek lagatzen zizkioten artu-emanak baizik ez zituela.

Donostia'tik Iruñera doan Plazaola'ko burdin-bideak (lau tren neguko egunetan, sei udarakoetan) arrotzen begi arritupean ipiñi digu Leitza. Berorren bidez egin diot nik ere ikustalditxo bat eta dozen-erditxo bat egun geratu naiz bertan, auzokoekin barrukotasun aundian nenbillela, erriaren-artxibuak aztertzen nituela, dena begi, dena galde, guzia jakin naiez. Izan ere, olako errixkak ba-dute —Azorin'ek esan dezala—, zerbait ibilia danarentzat, alako larrutx-usaino bat, ezin azaldu alako zapore zahar goxo-goxoa.

Leitza noizkoa ote dan iñork eztaki. 1227 urtean Baeza'ko gudurazoan parte artzen duela diote artxibuko agiriek. 1444 urtean inguru, gipuzkoarrek su ematen diote hiriari, gure "aide nagusi" aiek gudu-zeregifietan ipiñi oi zuten gorrotozko suarekin nunbait.

Gaurko egunean, giputzak ez omen lirake ausartuko hiriari berri ere su ematen; auxe esan nai du-edo, gertaera hura neri kontatzean, Erri-etxeko sekretario-orde ta artxibu-zain De los Arcos jaun napar jatorrak.

—Zergatik ez? —esaten diot nik.

—Gaurko naparrok piñoak geralako...

Artxiboaren ikertzeari jarraitzen diot, artxibu-zainaren begi zorrozean. Ez bide da au —aisa sumatzen dut— albistariez bat ere fio. —Orren gaiztoak al dira? galdetzen diot. —Nik ez dut esaten gaiztoak diranik; etsaitzat baiño adiskidetzat eukitzeko obeak dirala, ori bai... —erantzuten du De los Arcos jaunak.

Izan liteke...

* * *

Leitza'ko auzotegia funtsez komunista da. Eta, bitxiago dena, komunismoari jarraitzen Lenin jaunari berari aurrea artu dio.

Bolchevique-jaurgoa (regimen) ezarri zuten bezin laister, landatarrei (nekazari) lurak eman zizkieten, komunista biur zitezen; eta landatarrak, lur oietaz jabetzen asi ziran aguro asko. Au noski, sistemaz ez-baiña nagusiaz aldatzea baizik ez zen. Orobat gertatu da Soviet-Rusian kapitaldun arrotzeri emandako konzesioneekin. Au da, komunismo-jaurgoa (marxismurik gordiñena al bezin urrutienaraño eta kosta ala kosta ezarritako jaurgoa) kapitalismu arrotzakin alkar bat egin du, "komunismua sustengatzeko bearrekoa dalako" aitzakiz. Jokabide au, zentzuaren kontrakoa da, gaitza gero; ez bakarrik, alkar aditu ezin dezaketen bi klasek (Historiaren uste materialistaren arauz beintzat) alkar aditzea nai duelako, baita, oraingoan eta beren taktika desberdiñak kausa dirala, etsai diran komunista-talde batzuk, len baiño etsaiago, geroago ta asarreago uzten dituelako ere.

Leitzarrek ez omen dute ez Marx'en ez Engels'en libururik irakurri, ez eta Lenin'en saiok ezagutu. Ezta berririk ere, gobernu-molde egoki bat —Rusia'koa baiño egokiagoa ere esango nuke— berentzat eratzeko. Iñor mindu gabe, iñor zanpatu ta bortxatu gabe finkatua gaiñera. Egia esan, Leitza'ko "komunismo" dalako ori gure lege zaharren izpiritu jatorrenaren ezartze zintzoa besterik ez da, eta beru, berriz, komunismorik argitsuenaren muiña baizik ez.

Leitzako zergak (1) irutarikoak dira: Diputazioari ordaintzen zaiona, aragiaren gainekoa ta alkoholarena. Besterik ez. An ezta ezer pagatzen ur-laisterragatik, hiriko diruaz egiña. Ezta ere obra oiek gorde ta zaintzeagatik. Egiteko duten edozein obra, guziekiko diruaz egiten da ("erri-diruk"). Erriko sendagille bakarrak, bi motazko lansari kobratzen ditu: Erriko sendagillea dalakoarena, bata; gaixo guztiak, naiz pobre naiz aberats zaintzeko, bestea. Ezin asma liteke, oni buruz, "komunismo"-aren zentzu zabalagorik. Erri-gaixotegiak, nun-nai arkitzen dira, egia; baiña sendagilleek, diruaren zerean, aparteko klase bat egin oi dute. Leitzan ez; emen, hiriak berak ordaintzen ditu sendagilleek gaixoai egindako ikustaldiak. Hiriak ere, soldauskara doan mutil ba-koitzari 500 pesetako eskupekoa ematen dio, kuarteleko bere egonaldiaren bigungarritzat (2). Soldadu-sari au eskuratu ahal izateko, soldaduak irakurtzen eta ezkiriartzen bear du jakin 500 ptko. emaitz orrek, bidenabar, aurren ikasi-gogoa pixkortzeko ere balio dezake agidanean.

Baserritarrek ere, beren aldetik ba-dituzte bentaja andiak. 4.000 hektarako larreak ditu hiriak ganaduentzat, Bordariek ez dute ezer ordaintzen beren beiak larre oietara bialtzeko. Areago ere: beiak inguru-errietako larretara ba-doaz ere, hiriak berak ordaintzen du egingastua, ez bordariek. Hiriak, erriko diruetatik.

—Ori ezin liteke! oju egiten dute kaletarrek, bordarien kontra. Auek berriz, beren buruen alde mintzitzen ba-dakite. —Ezin liteke-la? Bai bear luke! Guk larreetatik ateratzen dugu proetxua, egia; zuek berriz, urkorrienteetatik, auk ere hiriak pagatzen ditu-eta... kito!

Eta olako eztabaidetan aritu oi dira bordariak eta kaletarrak.

* * *

Episodi guziz polit bat ikusi dut Leitzan: bidezabat (kamiño) zati bat egiteko subasta, edo "kandela", leitzarren ezpainetan. Kontsejuko mai inguruan alkatea, bi errejidore eta Sekretarioa daude. Oien aurren, albientea (3) eta onen aintzinean, lurgaiñean etzinda, beronen makilla, kandelak irauten duen artean zuzentasunaren synboloa bezala. Erriburuak, galderak egiñez geroz, makillaren gainetik albientea pasa-arazten duelarik bukatzen da subasta, kandela.

(1) "Erri-sariak", erriari zor zaiona.

(2) Soldadu-sarie. Gaur ere ematen zaic; 500 pt. ez ordea, 100 pt. baizik.

(3) "Albientea" esaten da Leitzan, beste leku askotan bezala. Ez omen dituzte ezagutzen, ez "amabi" ez "proestu" itzak, erderazko "alguacil" esateko.

Kandelaren baldinkizunak, erdaraz eta euskaraz irakurtzen ditu Sekretarioak. Eta alkateak orduan:

—Iñor enkargatzen da, jaunak?, galde egiten du.

—Ni jabetzen naiz —erantzuten du norbaitek.

Erriburuak gero: —XX enkargatzen da. Iñork meioratzen du, jaunak? —Tantoa dauket —dio beste batek (4).

Berriz ere galdetzen du erriko Lenengoak ea “iñork meioratu nai ote duen”. Bizkitartean albienteak, eskeintzaleeri buruz, iru bider esaten du:

—Pasatuko naiz!...

Irugarrenera iñork “meioratzen” ezpadu, makilla-gaiñetik pasatze-ko agindua ematen du alkateak, eta bestea, seriocki pasatzen da, makilla jasotzen du eta bukatzen da “kandela”. Era ontaz emandako konzesionea bide-bidezko ta lege-legezkoztat joko dute guziek; iñork ere ez dio aitzakirik billatuko. (5)

Zuzentasun zaharra, baina ona.

Zuzentasun komunista...

* * *

Leitza, Plazaola'ko burdin-bideari esker, aginduta bezala egiña agertzen zaigu udaterako, eta sumo oneko turistek atsedean eta puzerako. Bertako mendiak garaiak eta ikusgarriak dira, eta oiek zearkatzen dituzten bidexkak, apur bat obetu ezkeru, bikaiñiak izango lirake txango zoragarriak egiteko. Hiria ixil-ixila da. Auzokoak, langilletsu ta paketsuak. Gabeko amaikak jo orduko, lotan egoten dira denak. Ba-dira urberoko iturriak ugari: Giltzurriturri, Txaragorri, Amabi-iturri, San Martin iturri... Itsas-ertzean osasuna alperrik billatzen duten askok, ba-dute ortxe osasun-iturri ederrik. Ur-andiko bi errekek zearkatzen dute hiria. Garbia da au. Aukerakoa, esan degazun berriz ere, paregabea, turistentzat...

Leitzarrek ba-dakite guzi ori. Ez dute alaz ere deus ere egiten hiriko ateak arrotzei zabaltzeko. Arrotz-usainak ikara ematen die.

—Turismoarendako eder-ederra da hiria —esaten diogu Erritxeko Sekretario Lasarte jaunari—. Alaxen da, erantzuten du berak. Eta zergatik ez duzute zuek turismoa ernarazten, eragiten? —Gogoko ez zaigulako... —Zuk badakizu —ekiten diogu guk— turismoa ondasuna dela; bera dala medio, erri eder biurtuko litzake Leitza...

(4) Tantoa: baldinkizun-paperean lendanez erabakitako kantidade jakiña.

(5) Gure egunotan gutxitan erabiltzen da “kandela” mota ori; itz-utsezko subastetan bakarrik.

—Bai, bai, badakigu baiña, ez dugu nai... —Zergatik ez? —Argi ta garbi esango dizut: ongi gaudelako, gauden bezala... kanpotarrak go-
gaikarri zaizkigu, orra!...

Ongi ezagutzen ditu nunbait Antonio Lasarte jaunak (leitzarra da bera) turismoaren zerak, onak eta txarrak. Eta zuzen dago. Ori bezalako erri komunistak ez du arrotzekin bat egiteko bearrrik, ez eta ezertan ere amore ematekorik. Au dela-ta, Leitzako bordariak Plazaolako burdin-bidearen etsai izandu dira, leen eta orain.

Gutziz eroso da trenra, bai; baina trenra, burdinbidea, revoluzioen bultzagillea da, naaspillari ta barreiatzaillea, aldakizunen eragille ika-ragarria. Eta, hiriko Sekretario prestu orrek, auzoko guziekin batera, nai izan ez arren, Leitzak, napar hiri zahar ezkutuak, bere atepak zabalduko dizkie atzerritarrei, bai bait-dakite auek —kanpotarrek— osasunak eskatzen dieten tokira eta araxe joaten; eta komeni zaielako joango dira Leitzara; eta “chalet”-ak eraikiko dituzte, eta bertako ur-beroez gozatuko dira. Napar-amerikano batzuek, etxe eder edo palazio berri-berriekin, hiriko bekozpe illuna itxuraldatzen asiak ditugu. Leitzako seme batek —On Jose M. Lizarraga amerikano aberatsak— beste zenbait amerikanoekin, hiriko oitura zaharra urratu egin du onezkero. Orratx berriztatzearen azia eta asiera. Gizonek eta denborak egingo dute gaiñerakoa...

Galbidean, arriskuan dagoela hiriko izpiritu komunixta zaharra, bere oraingo sosegua, bere zoriona? Bai, damurik! Baiña alaxen da mundua, Lasarte adiskidea. Nik beintzat, onexeri derizkiot damu-garriago: alegia, Leitzak, Leitza ttipiak, ain ttipi-ttipittoa dalako bere zentzu komunista ori, lurreko beste erri guzietara ezin zabaltzea...

1921.—EVARISTO BOZAS URRUTIA'k
idatzia.—ERROLBA BOZAS-
URRUTIA'k itzulia. 1964.

